

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА НОРМА В МЕХАНІЗМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПІДРЯДНИХ ВІДНОСИН

<https://doi.org/10.32849/2409-9201.2019.19.26>

Гриняк А. Б.,

доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу проблем приватного права НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

Увагу зосереджено на аналізі такого елемента механізму правового регулювання підрядних відносин, як цивільно-правова норма. Констатовано, що сукупність цивільно-правових норм та групування їх за конкретними видами формує сталість системи цивільного права загалом, саме тому в гл. 61 ЦК України окремим видам підрядних договорів передують норми, що закріплюють загальні положення про ці договори. Класифіковано в межах типу договорів з виконання робіт сукупність цивільно-правових норм, починаючи від відправних норм-принципів, норм-дефініцій і завершуючи конкретними імперативними та диспозитивними нормами. Вказані норми у сукупності доповнюють одна одну, що зумовлює їх функціональний зв'язок та органічне поєднання.

Ключові слова: цивільно-правова норма, правовий інститут, класифікація цивільно-правових норм, механізм правового регулювання, підрядні правовідносини, законодавче регулювання.

Для сучасної юридичної науки характерними є два підходи до визначення елементів механізму правового регулювання: 1) широкий, що характеризується наявністю сукупності елементів, які беруть участь у впорядкуванні суспільних відносин (норми права, нормативно-правовий акт, юридичні факти, правовідносини, тлумачення, реалізація права, законність, правосвідомість, правова культура, правомірна поведінка, протиправна поведінка, юридична відповідальність); 2) вузький, який включає лише елементи, які становлять основу регулятивної функції права (норми права, нормативно-правові акти, правовідносини, реалізація права, законність) [1, с. 307–308].

Виходячи як із широкого, так і з вузького підходів до елементної будови механізму правового регулювання підрядних відносин, кожен з елементів якої виконує специфічну функцію у задоволенні інтересів суб'єктів, та враховуючи запропоновану С. С. Алексєєвим структурну побудову механізму правового регулювання: а) юридичні норми; б) правовідносини (суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників таких відносин); в) акти реалізації прав та обов'язків; г) індивідуальні приписи та акти застосування права [2, с. 364–365], доцільно навести твердження Я. М. Романюка, що саме цивільно-правова норма є первинною клітиною, своєрідним «атомом» цивільного права як галузі і як системи: норма цивільного права є кінцевою граничною системною часткою (елементом) системи, оскільки не поглинає інші підсистеми, а включає лише структурні частини – елементи (гіпотеза, диспозиція, санкція тощо) і одночасно виступає центральним елементом механізму цивільно-правового регулювання [3, с. 16]. Цивільно-правовими нормами одночасно як формуються відносини, що належать до регулювання сфери цивільного права, так і визначаються конкретні правові засоби забезпечення можливої чи належної поведінки суб'єктів цивільно-правових відносин, які вступають у правовідносини на підставі вказаної норми. Акти цивільного законодавства виступають тим елементом механізму цивільно-правового регулювання, яким формуються способи зміни нормативної основи правового регулювання, а отже, форми існування юридичних норм. У зазначеному сенсі вони є актами, які містять норми права, тобто джерелами права [4, с. 21–22].

У сучасному розумінні законодавче регулювання підрядних відносин відображається в сукупності нормативно-правових актів, які визначають вид і характер поведінки учасників цих відносин. Таке регулювання зводиться не тільки до актів цивільного законодавства, які викладені у ст. 4 ЦК України, але охоплює і міжнародно-правові акти, акти господарського законодавства і самі договори. Загалом у ст. 10 ЦК України на законодавчому рівні вирішено питання про співвідношення міжнародного і внутрішнього правового регулювання підрядних відносин на користь пріоритету дії норм міжнародного договору над нормами гл. 61 ЦК, гл. 33 ГК України та спеціальними законодавчими актами, що регулюють відносини у сфері виконання робіт.

В ЦК України правовому регулюванню зобов'язань з виконання робіт, враховуючи різні їх види, в цілому присвячено 56 статей. Особливістю ЦК України є те, що окремим видам договорів підряду передують загальні положення, що налічують 28 статей. Особливостям правового регулювання окремих видів договорів підряду присвячено: а) побутовому підряду – 10 статей; б) будівельному підряду – 12 статей; в) підряду на проектні та пошукові роботи – 5 статей. Тобто у сфері підрядних відносин можемо констатувати той факт, що законодавчі підходи відобразили нові якісні зрушення, притаманні сучасному правовому регулюванню суспільних відносин. Це, як слушно зазначив С. С. Алексєєв, зумовлюється тим, що формалізовані у позитивному праві норми є тим критерієм, на підставі якого в практичному житті

визначається правомірною та неправомірною поведінкою – юридично дозволені або юридично не дозволені дії, інші факти, пов'язані із споконвічним призначенням права – вирішенням конкретних життєвих ситуацій [2, с. 163].

Тому зупинимось на аналізі цього надважливого елемента механізму правового регулювання підрядних відносин детальніше. Насамперед доцільно наголосити, що цивільно-правові норми на відміну від норм публічного права не є притаманною ознакою загальнообов'язковості її дотримання, зважаючи, що приватноправовій сфері загалом та підрядній зокрема притаманне децентралізоване регулювання на диспозитивних засадах. Так, недотримання норм цивільного права, на відміну від публічно-правових норм, навіть імперативних (крім абсолютно імперативних), у більшості випадків не призводить до застосування передбачених законом заходів державного примусу, адже у підрядних відносинах неможливим є застосування притаманного публічно-правовій сфері принципу невідворотності покарання.

Зважаючи на це, регулюванню відносин у сфері виконання робіт присвячено гл. 61 ЦК України (ст. 837–891), норми якої застосовуються комплексно до побутових, будівельних, пошукових, проектних тощо відносин. Разом із тим динамічний розвиток суспільних відносин дозволяє констатувати неможливість повного та належного врегулювання законодавцем нових суспільних відносин у сфері майнового обігу шляхом створення нових правових норм. Відповідно, цивільне право має спонукати до розвитку майнових відносин і в жодному разі не обмежувати виявлення законної ініціативи їх учасників. Саме тому законодавець у ст. 6 ЦК України закріпив положення, яким, за влучним висловом Н. С. Кузнецової, «виводить цивільно-правовий договір, в якому сторони врегулювали свої відносини у спосіб, відмінний від визначеного у нормі права, на новий рівень у правовому регулюванні» [5, с. 405]. Прикладом можуть слугувати законодавчо непомінені відносини інжинірингу, за якими права та обов'язки для контрагентів виникають не з конкретних приписів норм права (оскільки такі на сьогодні відсутні), а безпосередньо з домовленості сторін. У процесі врегулювання таких відносин створюються правові норми індивідуально-визначеного спрямування, тобто такі, що стосуються конкретних і точно визначених суб'єктів і розраховані на них. Для врегулювання такого ґатунку відносин у Цивільному кодексі України й наявні норми-принципи (ст. 3, 6) та норми-дефініції (ст. 838, 865, 875, 887 ЦК), що дозволяють у випадку виникнення спору вирішити його шляхом пошуку *схожої норми*. **Крім того, сторони**, керуючись такими відправними нормами цивільного права, можуть врегулювати договірні відносини у сфері інжинірингу також з урахуванням положень господарського, земельного, екологічного законодавства тощо. Тобто субсидіарне застосування норм цивільного права із нормами інших споріднених галузей права може вважатися «комплексною» аналогією закону, за допомогою якої цілком можливим є регулювання інжинірингових відносин. На підтвердження зазначеного вище доцільно навести висловлену в юридичній літературі думку, що правове регулювання інжинірингових відносин в Україні започатковане на загальних положеннях цивільного та господарського законодавства про об'єкти промислової власності та договори про підряд і послуги тощо [6, с. 4].

З цього приводу доцільно зауважити, що застосування цивільно-правових норм вбачається максимально ефективним, якщо існує чітке уявлення про їх місце серед інших норм у системі цивільного права та, зрозуміло, коли і за яких обставин така норма підлягатиме застосуванню. Сукупність цивільно-правових норм та групування їх за конкретними видами формує сталість системи цивільного права загалом. У ЦК України окремим видам підрядних договорів передують так звана загальна частина, функції якої виконує § 1 гл. 61 ЦК «Загальні положення про підряд». Його статті застосовують до окремих видів цього договору, зокрема, договорів побутового підряду, будівельного підряду, підряду на виконання проектних та пошукових робіт, а також до інших підрядних договорів (наприклад, договорів на проведення ремонтних робіт, договорів на проведення аудиту, договорів на проведення агротехнічних, меліоративних робіт, договорів на виконання дизайнерських та ландшафтно-опоряджувальних робіт тощо). Норми «Загальних положень про підряд» діють у випадках, коли йдеться про моделі підряду, які не належать до жодного із виділених в ЦК різновидів цього типу договорів, а на ті, що виділені, поширюється дія загальних норм лише за умови, якщо вони не суперечать спеціальним нормам або ж спеціальні норми, присвячені регулюванню таких різновидів підрядних договорів, відсутні.

Важливу особливість нормативної основи регулювання підрядних відносин у ЦК України становить відокремлення від підряду законодавчо визнаного самостійним щодо останнього договору на виконання науково-дослідних, дослідно-конструкторських та технологічних робіт (далі – НДРДКТР) (гл. 62 ЦК). Таке відокремлення правового регулювання підрядних відносин (гл. 61 ЦК) від відносин, що пов'язані з виконанням НДРДКТР (гл. 62 ЦК), в основі якого закладені юридико-технічні ознаки, надав змогу створити для останніх такий спеціальний правовий режим, який відрізняється від підрядних відносин. Це зумовлюється тим, що науково-дослідні, дослідно-конструкторські та технологічні роботи на відміну від робіт, що виконуються за договорами підряду, мають творчий характер, а це пов'язано з ризиком досягнення саме того результату, на який розраховує замовник.

Тому, якщо вказані роботи будуть виконані з досягненням іншого результату або виконавець стикнеться з неможливістю вирішення того завдання, яке ставить перед ним замовник, ризик виконання лягає не на підрядника, як це передбачено договором підряду, а на замовника [7, с. 357]. Разом з тим навряд чи доцільно наголошувати на абсолютній самостійності цих відносин, оскільки із аналізу змісту гл. 62 ЦК України вбачається можливість, якщо в договорі не передбачено іншого, застосування норм гл. 61 ЦК за аналогією закону, наприклад, у випадку залучення субвиконавців до виконання дослідно-конструкторських та технологічних робіт тощо.

Разом із тим така сукупність цивільно-правових норм та групування їх за конкретними видами зумовлює потребу їх класифікації в межах типу договорів з виконання робіт, адже закладені в гл. 61 ЦК України цивільно-правові норми є змістовно неоднорідними. З метою класифікації цивільно-правових норм, за допомогою яких відбувається регулювання підрядних відносин, вважаємо за доцільне використати запропоновані Я. М. Романюком критерії класифікації цивільно-правових норм та виокремити:

1) норми-принципи (застосовуються у випадку врегулювання непойменованих підрядних правовідносин);

2) норми-дефініції (містять визначення підрядних договорів, способів забезпечення їх належного виконання тощо);

3) норми-правила поведінки (безпосередньо регулюють відносини замовника та підрядника, а також третіх осіб);

4) норми-імперативи: а) абсолютно імперативні (прикладом може слугувати ч. 2 ст. 865 ЦК України, положення якої про публічний характер договору побутового підряду поширюється на всіх учасників підрядного правовідношення та є «істиною в останній інстанції», тобто спрямовані на закріплення загальнообов'язкового для всіх правила поведінки); б) імперативні норми, що встановлюють заборони та обмеження суб'єктивних цивільних прав порушника (прикладом може слугувати ч. 2 ст. 848 ЦК України, положення якої зобов'язують підрядника відмовитись від виконання умов договору підряду, якщо дотримання вказівок замовника або ж використання наданого ним неякісного матеріалу може призвести до завдання шкоди життю та здоров'ю людей чи екологічного лиха, тобто виконують превентивну функцію, обмежуючи контрагентів у можливості здійснення належних їм суб'єктивних цивільних прав); в) норми-імперативи, що спрямовані на захист прав та інтересів слабшої сторони (прикладом може стати ст. 868 ЦК України, положення якої зобов'язують підрядника до моменту вступу у договірні відносини надати необхідну та достовірну інформацію замовнику про вид робіт, особливості результату, ціну, строки тощо, тобто спрямовані на забезпечення захисту прав та інтересів слабшої сторони у зобов'язанні, якою, безперечно, є споживач);

5) диспозитивні норми (закріплюють право сторін договору врегулювати відносини самостійно (ст. 843, 848, ч. 1 ст. 873 ЦК тощо) або ж відступити від закріпленого у цивільно-правовій нормі правила (ч. 5 ст. 853, ч. 2 ст. 879 ЦК тощо);

6) спеціалізовані цивільно-правові норми (прикладом може слугувати ст. 838 ЦК, положення якої виконують допоміжну функцію з метою спрощення правового регулювання підрядних відносин шляхом поширення її дії на всі без винятку підрядні правовідношення);

7) заохочувальні цивільно-правові норми (як приклад – ст. 845 ЦК, положення якої закріплюють варіанти заохочення підрядника до ощадливого ведення робіт);

8) регулятивні цивільно-правові норми, що носять дозвільний, зобов'язуючий або заборонний характер (визначають моделі правомірної поведінки сторін, їх права та обов'язки);

9) охоронні цивільно-правові норми (передбачають можливість застосування правових наслідків за допущені порушення учасниками взятих зобов'язань);

10) абсолютно визначені цивільно-правові норми (містять чітко сформульоване тлумачення правила поведінки);

11) відносно визначені цивільно-правові норми (містять можливість різних варіантів поведінки (ч. 1 ст. 852, ч. 4 ст. 853, ст. 879 ЦК тощо) або відсилання до інших норм (загалом у гл. 61 ЦК міститься 20 відсилок до інших норм ЦК України чи актів цивільного законодавства);

12) оціночні цивільно-правові норми (містять невизначеність в оцінці конкретних суспільних відносин (виконання робіт своєчасно, у розумні строки, належним чином тощо)).

Тобто відносини з виконання робіт регулюються низкою цивільно-правових норм, починаючи від відправних норм-принципів, норм-дефініцій тощо, завершуючи конкретними імперативними та диспозитивними нормами, якими закріплюється конкретна поведінка суб'єкта договірних правовідношення під час формування порядку укладання, особливостей виконання, зміни та розірвання правовідношення тощо. Вказані норми у сукупності доповнюють одна одну, що зумовлює їх функціональний зв'язок та органічне поєднання.

З цього приводу доцільно зазначити, що як цивільне законодавство загалом, так і правовий інститут, що присвячений регулюванню відносин з виконання робіт, складається у своїй більшості

саме із диспозитивних норм. Зазначений підхід критикувався у радянський період як такий, що притаманний буржуазному праву. Переважною на той час була теза, що *імперативними нормами регулювались цивільні відносини між суб'єктами господарювання, а диспозитивними – відносини між фізичними особами* [8, с. 42]. В сучасних умовах превалювання диспозитивних норм у цивільному законодавстві ніким не ставиться під сумнів, адже, як слушно зазначається в юридичній літературі, *конструкція диспозитивної норми містить гарантійний механізм недопущення повного ігнорування диспозитивної правової норми, у зв'язку з чим вона підлягає обов'язковому застосуванню або в тому вигляді, який запропонований законодавцем, або у вигляді, зміненому сторонами цивільних правовідносин, але в межах, допустимих основними засадами актів цивільного законодавства* [9, с. 64]. Тобто у диспозитивних нормах дотримання закладених у них меж зміни закріпленого правила поведінки є *«імперативним контуром диспозитивної норми»*, що стимулює учасників цивільних правовідносин до належної поведінки [3, с. 290].

Водночас доволі проблемним на практиці є питання визначення таких меж відступу від закріпленого в нормі правила поведінки. Прикладом може слугувати положення ч. 2 ст. 846 ЦК України, за якою у випадку непогодження сторонами строків виконання робіт підрядник зобов'язаний її виконати у розумні строки *відповідно до суті зобов'язання, характеру та обсягів роботи*. Наведене законодавче положення закріплює право сторін відкоригувати власні відносини на свій розсуд у частині встановлення іншого порядку виконання зобов'язання, виходячи із суті зобов'язання, характеру та обсягів виконуваних робіт. Водночас закріплення таких норм нерідко призводить до виникнення спірних ситуацій на практиці, адже сторони можуть по-різному трактувати зміст зобов'язання, строки його виконання, характер робіт, що мають бути виконані тощо. Відповідно, закріплення таких норм припускає у разі виникнення спору між контрагентами обов'язок суду сформулювати висновок про конкретну норму, що частково охоплює згадані відносини. Продовженням вищенаведеного є ситуації із судової практики, коли сторони договору *застосовують до спірних відносин різні норми права, що пов'язано із різним розумінням сторонами змісту договору*.

Крім диспозитивних у підрядній сфері важливу роль відіграють й імперативні норми, основним завданням яких є *забезпечення стабільності цивільного обігу, адже в аналізованій нами сфері приватноправових відносин (з притаманними ризиками завдання шкоди життю, здоров'ю людей, екологічній безпеці держави тощо) їх врегулювання виключно за допомогою диспозитивних норм є неможливим*. Зважаючи на це, в гл. 61 ЦК України, як і в інших законодавчих актах, присвячених регулюванню підрядних відносин, міститься значна кількість імперативних норм, спрямованих на *чітке визначення правил поведінки суб'єктів підрядних правовідносин та правових наслідків за їх порушення*. З цього приводу слушною є висловлена в юридичній літературі теза, що саме зв'язок диспозитивних, імперативних та спеціалізованих цивільно-правових норм являє собою галузеву систему «стримувань і противаг», спрямовану на забезпечення стабільності цивільного обігу та правової впевненості учасників цивільних правовідносин [3, с. 363–364].

Підсумовуючи, доцільно зазначити, що підрядні правовідносини упорядковуються як на нормативному, так і на індивідуальному рівнях. Специфіка упорядкування підрядних відносин полягає у закріпленні державою шляхом видання правових норм загальнообов'язкових правил поведінки. Чим ширше коло інтересів (індивідуальних, групових), на які впливає прямо або опосередковано договір, тим більшим має бути ступінь нормативного регулювання, однак і зайва «зарегульованість», особливо на нормативному рівні, теж не сприятиме розвитку приватноправових відносин. Саме тому переважна більшість норм гл. 61 ЦК України має диспозитивний характер, що у підсумку сприяє збільшенню питомої ваги індивідуального (договірного) регулювання. Відповідно, підрядні правовідносини регулюються низкою цивільно-правових норм, які у сукупності доповнюють одна одну, що зумовлює їх функціональний зв'язок, зважаючи на можливість сторін взагалі відступити від закріплених правил та врегулювати зазначені відносини на власний розсуд.

Отже, цивільно-правова норма в механізмі правового регулювання підрядних відносин, займаючи основне місце, є вираженням у тексті нормативно-правового акта правилом, що, будучи наділеною ознакою обов'язковості (дієвість якої формує її як припис), допускає альтернативну поведінку їх учасників та слугує засобом регулювання підрядних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2006. С. 307–308.
2. Алексеев С. С. Право: азбука – теорія – філософія: опыт комплексного исследования. Москва: «Статут», 1999. С. 364–365, 163.
3. Романюк Я. М. Застосування цивільно-правових норм у цивільному судочинстві України (питання теорії і практики): монографія. Київ: Ін Юре, 2016. С. 16, 290, 363–364.

4. Войтович Е. П. Судебная практика в механизме гражданско-правового регулирования : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Новосибирск : РГБ, 2006. С. 21.
5. Кузнецова Н. С. Вибрані праці. К.: ПрАТ «Юридична практика», 2014. С. 405.
6. Насурлаєва К. Е. Цивільно-правове регулювання договору інжинірингу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2018. С. 4.
7. Цивільне право: підручник: у 2-х т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків: Право, 2011. Т. 2. С. 357.
8. Красавчиков О. А. Диспозитивность в гражданско-правовом регулировании // Советское государство и право. 1970. № 1. С. 42.
9. Маньковский И. А. Нормы и источники гражданского права: теоретические основы формирования и применения: моногр. Минск: Междунар. ун-т «МИТСО», 2013. С. 64.

Hryniak A. Civil legal norm in the legal regulation mechanism of contracting relations

Attention is focused on the analysis of such an element of the mechanism of legal regulation of subordinate relations, as a civil law norm. It is stated that the totality of civil norms and their grouping by specific types forms the constancy of the system of civil law in general, precisely in Ch. 61 of the Civil Code of Ukraine certain types of subcontractors are preceded by the norms, which establish the general provisions of these agreements. It is classified within the scope of the type of work contract for a set of civil law, ranging from initial rules-principles, norms-definitions, and completing specific imperative and dispositive norms. The specified norms in the aggregate complement each other, which determines their functional connection and organic combination.

Keywords: civil law, legal institute, classification of civil norms, mechanism of legal regulation, subordinate legal relations, legislative regulation.

ЕЛЕМЕНТИ ВИКОНАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ З НАДАННЯ ТРАНСПОРТНИХ ПОСЛУГ

<https://doi.org/10.32849/2409-9201.2019.19.27>

Лукашевич-Крутник І. С.,

кандидат юридичних наук, доцент, докторант відділу проблем приватного права НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

Статтю присвячено дослідженню питань, пов'язаних із визначенням елементів виконання зобов'язань з надання транспортних послуг. Виокремлено такі елементи виконання зобов'язань з надання транспортних послуг, як: суб'єкти виконання; предмет виконання; спосіб виконання; строк виконання; місце виконання. Акцентовано увагу на випадках зупинення виконання зобов'язань з надання транспортних послуг за довгостроковими договорами.

Ключові слова: елементи виконання договірних зобов'язань, суб'єкт виконання, предмет виконання, спосіб виконання, строк виконання, місце виконання, довгострокові договори, зупинення виконання.

З набранням чинності Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом однією із пріоритетних сфер гармонізації національного законодавства визначено транспорт. Сфера транспорту охоплює різні за своєю правовою природою відносини, в тому числі договірні відносини з надання транспортних послуг. У зв'язку з цим виникає потреба належного теоретичного осмислення проблем укладення та виконання договірних зобов'язань з надання транспортних послуг, що може стати ґрунтовною основою для адаптації національного законодавства до європейських стандартів.

Окремі аспекти проблематики договірних зобов'язань з надання транспортних послуг неодноразово ставали предметом дослідження в працях багатьох українських та зарубіжних науковців, серед яких І. О. Безлюдько, І. В. Булгакова, М. І. Брагінський, В. В. Вітрянський, Т. В. Гриняк, С. Д. Гринько (Русу), Е. М. Деркач, І. А. Діковська, Я. О. Добідовська, О. В. Клепікова, Т. О. Колянковська, В. В. Луць, С. Ю. Морозов, О. М. Нечипуренко, Н. С. Нечипоренко, Г. В. Самойленко, Л. Я. Свистун, Є. Д. Стрельцова, Р. І. Таш'ян, М. Л. Шелухін та багато інших. Проте поза увагою вчених залишилось висвітлення питання про умови виконання договірних зобов'язань з надання транспортних послуг.

Метою даної статті є визначення елементів виконання зобов'язань з надання транспортних послуг з урахуванням надбань сучасної цивілістичної доктрини та норм чинного законодавства України.

Аналізуючи елементи виконання зобов'язань з надання транспортних послуг, доцільно зазначити, що в доктрині приватного права усталеним є підхід, за яким до останніх відносять: 1) суб'єктів виконання зобов'язання; 2) предмет виконання зобов'язання; 3) спосіб виконання; 4) місце виконання